

ՀԱՅ ՏԱՌԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻՆ 1500

ԵՒ

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ 400 ԱՄԵԱԿՆԵՐՈՒ

ԱՌԹԻ ԵՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ ազգի մը քաղաքակրթութեան իբր պատիճանաչափ առնուի զբաղանդութիւնը, որ պատկերացումն է ցեղերու իմացական, կրթական և բարոյական զօրծունէութեան և յառաջդիմութեան, դիւրաւ կը հասկցուի այն ստեղծած արժանիքն անոնց՝ որը օժտեցին մեզ այդ զբաղանդութեան միջոցներով, Գիրը և Տպագրութիւնը մեզի տալով, դիւրաւ կը հասկցուի խանդավառ ցոյցեր և հանդէսներ սարքուած ամէն կողմ ի պատիւ այդ անմահներու:

Դիւրաւ կը հասկցուի թէ ինչո՞ւ Հայը այս օր ելեքտրացած ամէն կողմ գնահատումներ և հիացումներ կը շոյալէ և պաշտամունքի արդար բաժինով կու գայ կենդանացնել և վերապրեցնել անոնց յիշատակը, և որդիական երկրպագութեամբ դնել ուխտի դափնիներն անոնց ճակատին, ու երախտագիտութեան օծումը սփռել անոնց ոտքերուն:

Պատիւ է հայութեան որ փոյթեռանդն պատասխանելով այս վեճ ժեւտին ժողովուրդն ամբողջ գիտակցութեամբ կու գայ վկայութիւն դնել այս մեծ համոզումին:

Հայ գիրը և տպագրութիւնը ինչքան տաժանելի քիտեր և խոնջէնքներ ալօք, լսեցիք գեղեցիկ կերպով արտասանուած ու պատմուած՝ և հեշտանքով ու հպարտութեամբ հետևեցաք այդ մտապատկերին թաւալումին, մտասեւեռ զմայլեցաք Ս. Սահակին և Մեսրոպին, որք տուին մեզ Գիրը, և անոնց՝ որք տպագրութեան սկզբունքը մերձեցուցին մեր ազգին, ներեցէք պնդեմ կէտի մը վրայ ձեր ուշադրութիւնը, ներողամտութենէ՞ք խրախուսուած:

Եւր Ս. Սահակի և Մեսրոպի Անդրիին առջև հիացումի խունկը կը տարածենք լիարուռն, միտքը կը բերուի անդիմանալիօրէն անոնց Ոգոյն ժառանգ, անոնց

հաւատարիմ աշակերտ և վեճ գործին շարունակիչը դարերու շեղակոյտին մէջ, անոնց կրթերով փութորկած, յոյզերով ընկճած ու նոյն ցաւերով տառապած առաքեալին՝ նոյն ճակատագիրով, նոյն աղէտներով և քիչ մ'աւելի յաջողութեամբ որ պարծանք է արդարեւ ու դասեր ունի Ս. Սահակի և Մեսրոպի կեանքէն մեզ հետեղութեան հրամցուած:

Մխիթար, Բարձրելոյն սփոփարար հրեշտակը, պատգամախօսը տառապեալ հայուն՝ որ տգիտութեան և խաւարի անդնդոց մէջ թաղուած էր, կարծես Բարելոյն դառնաղտ գերութեան մէջ՝ Եղեկէի հօր ձայնին նման գերեզմանական լուսութիւնը խզող, փտտած ջիղերուն վրայ միտ պատող, լուծուած որկրներուն վրայ մորթ տարածող և քայքայուած մարմնոյն մեքենականութիւնը վերահաստատելով՝ անոր վրայ փչող կենսաւէտ շունչն:

Մխիթար, եօթնաստեղեան ջահը՝ շիջեւափառ հայութեան, մին այն մեծ գիտաւորներէն զոր դարերը իրենց յաւիտենական՝ ահագնադողով թաւալումին ընդմէջէն կը ծագեն երբեք բրբեք, կեանքը վերսկսելու առոյգ ու կայտառ՝ անմահական ցեղի մը:

Մխիթար, կրօնքով հօր, գիտութեամբ վստահ, հայրենիքի վեճ շունչովն ուռած Մեծ Հայը, Ազգին բարերար ոգին՝ ցաւատանջ վէրքերը պատող, դարմանող՝ Եղեմային Բալասանով, Ամբողջ դիւցազններգութիւնը, Ողիսականը հայ ազգին, մշտաչափը, խորաչափը հայ ուժին և կառողութեան, Պարթեան և Արիական հոսկայազանց ցեղին կորովն ու կեանք՝ փրկութիւններով լիառատ:

Մխիթար Արքայ Սեբաստացի, արժանաւոր զաւակը Ս. Սահակի և Մեսրոպի, անվհատ շարունակիչն անոնց հսկայ գործին, ճշմարիտ առաքեալ, սիրահաւատ, վսեմ հոգի որ գործքով գոչեց՝ դիակնացած ու խաւարին անկիւնը ինկած հայուն:

«Եւ, կանգնէ ըզբեզ, զաւակ ես երկնի. Լոյս ծագէ մլթէդ, եւ կանգնիր ի վեր»

Հանճարն է մեզ կեանքը, ըզնա վառեցէք,
Մ'եծ պզտիկ ատոր սիրով վարուեցէք.
Դրագէ հայ հանճար, փայլէ բիւր բոցեր.
Իմանան ազգեր
Թէ հայը չեն անցեր»:

Հայրենակիցներ, մեր արդար հիացու-
մին և երախտագիտութեան առարկայ ե-
զող անմահ Սահակի և Մեսրոպի այս
հարազատը ձեզ ցուցադրելով պիտի տես-
նենք թէ ինչպէս նա հասկցաւ ու գիտցաւ
նախնեաց հետեւիլ. մի և նոյն ատեն պիտի
մատնանշեմ թէ ինչպէս մենք ալ պէտք
է որ օգտուինք անոնց դասերէն և արժա-
նաւոր ժառանգներ հանդիսանանք զործնա-
կանապէս և ոչ ցոյցերով միայն:

Մխիթար Արքայի դերը և անմահ գոր-
ծին ընդարձակութիւնն լաւ չափելու և
հասկնալու համար վայրկեան մը աչքեր-
նուս առջև բերենք Ազգին այն ժամանակի
տխուր վիճակը, հայուն քաղաքական, բա-
րոյական, մտաւորական և տնտեսական
անձուկ կացութիւնը, Ս. Սահակի և Մե-
սրոպի կեանքերու փուլերն են կրկնուած
հոս իրենց խոշոր գծերով:

Անոնց օրով Հայաստան անկման տա-
պալուովն վաղորդայինն կը գտնուի, վա-
տասերման երես դարձուցած ամբողջ կար-
գերն արբուժիքին մէջ, խաւարն ու սար-
սուռը՝ շուրջ պատած. իսկ Մխիթարի
օրով՝ մեր քաղաքական իշխանութիւնը ոչ
միայն կործանած, ինկած, այլ երեք հա-
րիւր ասորիներու դառն ու երկար գերու-
թեան հեծեծանքի և վշտերու տակ ընկ-
նուած:

Իշխանութեան Գահին տապալելէն ելած
սև փողին ընդարմացուցած, փթացուցած
էր մտքին ոյժը և խաւարներու մէջ թա-
ղած՝ հայուն իմացականութիւնը:

Արիւնը սառած անհից ցնցումէն, բռնու-
թեան և խժգոնութեան ճիւղաններու մէջ
ճնշուած, վատուցած թալկահար՝ մեռե-
լութեան կ'երթար հայը, որուն անմահա-
ցուցիչ թալիսմանը ստեղծել փորձած էին
Ս. Սահակ և Մեսրոպը, Լսենք ինչպէս
խիտ տողերով կը պատկերացնէ զայս մե-

ծառչակ հայագէտը՝ Պրանսացին Տիւլու-
րիէ. « հայոց ազգը իրեն զուգը եկած
այլ և այլ ազէտքներու և թշուառութեանց
պատճառաւ մտաւորական կատարեալ անկ-
ման կ'ընթանար արագաքայլ: Արդէն սկը-
սած էր բարբարոսութեան սահմանածայ-
րերուն մօտենալ, օր ըստ օրէ կը կորսուէին
իր լեզուն և աւանդութիւնները, և այն
ժողովրդոց լեզուն և սովորութիւնը կը
փոխանակէին որոնց մէջ կ'ապրէր»:

Կրնանք ըսել ուրեմն, խաւար միտք,
քայքայուած մարմին, մեռած սիրտ էր
հայը այն ժամանակ, կորուսած Ս. Սա-
հակի և Մեսրոպի ներարկել փորձած ու-
ժերը ամբողջ:

Նորէն խօսքը հայագէտ գիտնականին
ձգենք. «Ազգը այս անկման վիճակէն վե-
րականգնելու համար, զօրաւոր կամքի մը
և եռանդուն հայրենասիրութեան մը կը
կարօտէր: Այս յատկութիւնները, կրօնա-
կան խորունկ զգացմամբ ալ աւելի ոյժ
առած, երկեսն անձանց մէկին վրայ, զո-
րոնք երբեմն Նախախնամութիւնը կերեցնէ
մահուան մօտեցած ընկերութեան մը կրկին
կենդանութիւն տալու»:

Պէտք էր հզօր Արարչագործ «Եղիցի»
մը և ոչ պակաս, Ս. Սահակի և Մեսրոպի
ոգւոյն արտայայտութեամբ:

Մխիթար կը ծնանի 1676 Սերաստիա.
իր կենաց առաջին տարիները, աղօթքի,
ուսման և ձեռագործերու կը պարսապի
ինչպէս իր երանանքնորդ նախնիքը Սահակ
և Մեսրոպը: Տասնեկինգ տարեկան հա-
սակին Սերաստիա՝ վանքը կը դիմէ ա-
ռաքինութեան և գիտութեան ծարաւը յա-
գեցնելու, բայց աւաղ:

Ինչպէս Մեծն Ներսէսի անխոնջ աշ-
խատութենէն ետք, իր թոռանը օրերուն,
վանքերը, երբեմն փարոս լուսաշող գի-
տութեան, վառարան, կեղրոն ըրիստո-
նէական ամէն ազնիւ հրահանգներու, ա-
նոնք ալ ինկած էին բարբարոսն հետ: Այս
վանքերուն քարերը լուկ մնացած էին ժա-
մանակին ընթացքին մէջ վկայ, տգիտու-
թիւնը զոր վանելու համար ճառագայթ-
ներ կերտած էին ամբողջ Ս. Սահակ և

Մեսրոպ, տգիտութիւնը բոյն դրած էր հոն և մոլութեանց հանգստավայրեր դարձած շատեր:

Այս պայմաններու տակ չկրցաւ զոհանջու մտալ օրէ օր անող փափաքին Մխիթարի: Աւելի բարեբախտ ըլլալու յուսով հետեցաւ Միքայէլ եպիսկոպոսի մը որ էջմիածին կը վերադառնար Սիբաստիայէն: Աւագ այս փորձերուն մէջ ալ յուսախար ելաւ. քանի որ խեղճութեան հանդիպեցաւ հոն ալ:

Անցեր էր. անցեր...

Հին և երկայն դարձ ալ և ալ բազում Մեր հայ հայրենեաց վրայէն սահելով Սեւ ու սպիտակ քողերով պատեր զաղուորն այն ծածկեր անցնէր էր անցնէր...

Ուղեորութեանը մէջ՝ Կարին հանդիպած էր իտէալին՝ Ազգը վերականգնելու, լուսաւորելով Ս. Սահակի և Մեսրոպի հետքերուն վրայ լուսախնդիր:

Մխիթար, յամառ զաւակդ Սահակի և Մեսրոպի անխոնջ ոգիին. Մխիթար ինչպէս զուրկ ամէն մարդկային միջոցներէ, ինչպէս պիտի յաջողիս իրականացնել ծրագրածդ:

Հոս է որոշիչ բնադրոշմը երանաշնորհ նախնեաց հետեողին: Գաղտնիքը Մխիթարի հսկայ գործին և գործունէութեան:

Գերագոյնին զօրութեան կը դիմեն երկուքն ալ, որոշիչ է պահը: Ս. Սահակ վաղարշապատու Եկեղեցւոյն մէջ իր սրբտին ցաւեր ու վիշտը միթարիչ Աստուծոյ մը առջև ձգած էր արտասուօք. հոն տեսեամբ մը յայտնուելով ապագան՝ քաջալերուած էր նա:

Ունկնդրենք Հայր Թորոսեանի, որ գրիչի տեղ վրձին ի ձեռին կը պարզէ եղելութիւնը: «Հաւատարիմ Զաւակն այս աստուածամկտի նախնեաց Մխիթար Սեան կղզին անցնելուն, խոր թաղութեան մէջ ընկզմած, ցաւերու բեռին տակ ճնշուած՝ հեղձամղձուկ մտաւ գիշեր մը եկեղեցին, խորանին վրայ պատկեր մը կար Տիրաւ

մօր, որուն վրայ կը զարնէր առկայ լապտերի մը ղողղոջ լոյսը: Այդ պատկերին առջև գետին ինկաւ Մխիթար, լռիկ, արտասուածքոր աչքերով, մերթ ընդ մերթ խոր հառաչ մը արձակելով որ կամարին բաղխելով կը փշրէր բուրեղի նման և հազարուէկ արծազանգներով կը ծածանէր օդին մէջ, բայց սրտին ձայնը ելաւ ամպերէն վեր: Այլը յանկարծ վեր դարձուց, մնաց այնպէս երկար՝ անհերձ լոյս տեսնան մը յառած, որուն հետ կը խօսէր և դէմքին վրայ կը փայլէր մերթ փափտ մը, մերթ զգացում մը որ չի բացատրուիր: Աստուածամայրը երեցած էր իրեն, և կը հարցնէր թէ «ինչ կը խնդրէ»։ Մխիթար հիացած, յափշտակուած կը մոռնայ խնդրելիքը, չգիտեր ինչ պատասխանէ և վարանած կ'ըսէ. Այն կ'ուզեմ Տիրուհի, ինչ որ դու կ'ուզես. «Եղիցի» կը պատասխանէ Տիրամայրը և տեսիլը կը վերանայ»։

Արթնցաւ պատանին բոլորովին կերպարանափոխ, զօրացած, զուարթացած, յուսալից ան նշմարեց այդ «Եղիցի» ինչ մէջ ապագայ գործին իրականացումը, յաղթանակը, հայ Ազգին վերանորոգութեան զաղափարը:

Տիեզերաստեղծ զօրութեան «Եղիցի» ինչ արձագանգն էր ան. կամ աշխարհափերկութեան համար Գարրիէլ հրեշտակի պատգամին ի պատասխան տիեզերակեցոյց «Եղիցի» կուսական շրթներէն ինկած, որ կրկնուած էր հոս ինչպէս նախնեաց մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ:

Նայեցէ՛ք, Ս. Սահակի կատարեալ հետեող, Մխիթար՝ կամը տեսեամբ ջրմուխուելէ վերջ, արիամարմին, արիահոգի հապօն գործի որ մեռած սիրտը արթնցնէ հայուն, խաւար միտքը լուսազարդէ, քայքայուած մարմինը վերահաստատէ ինկած հայուն: Այս է իտէալը ամբողջ կեանքին — Ազգը վերականգնել:

Չքաւորութենէ պիտի չի յուսահատի այլևս, մենաւորութենէ պիտի չի վախճայ այլևս, հակառակութիւններէն, ոտնձգութիւններէն պիտի չընկկուի, միջոցներու

չգոյութենէն պիտի չի յուսարեկի այլևս. յառաջ. Ազգը վերականգնել:

Սահակ և Մեսրոպ գրեթե գիտին և գիտութեան լոյսին համար անդադար դիմած էին Միջագետք, Եգիպտոս և ամէն կողմ: Միխիթար ալ այնուհետև Կարին, Սամսոն, Սինոպ, Մարզուան, Սերաստիա, Բերիա, Կիպրոս, Պոլիս, Մոթոն, Հոպլի, ամէն կողմ պիտի քալէ, մոռցած ամէն պէտք, կուրծք տուած ամէնազգի զոհաբոկեան, աչքը միշտ «Իտէալին», յառաջ, Ազգը վերականգնել: Արհամարհելով նոյն իսկ բնութեան յարուցած արգելքները, տարերաց յամառութիւնը, փութն ու սառնամանիք, հոփն ու ծով, մերթիկ գեհնային, ինչ փոյթ. յառաջ, Ազգը վերականգնել:

Համազգայիններն ալ Կիպրոս զինքը անխնամ կը ձգեն ջերմի բռնութեան տակ երեսի վրայ, անօգնական, կաթիլ մը ջուր, պատառ մը հաց կարկառող չուշի, հոգ չէ. ան վեհանմարտէն պիտի զոհարեբուի բարոյականի անապակ ջուրը մատուցուած իր հացը ջամբելով՝ անոր մարմինը վերահաստատելու: Ան գիտէ թէ վրամշակութեան օրդին Արտաշիր հաւածած է նոյն ինքն Ս. Սահակը և հայրապետական իշխանութենէն զրկած: Կառավարական սաստ, սպառնալիք, հոգ չէ, միշտ յառաջ. երկնային գրաւականն առած է արդէն. «Եղիցի»ն ընդունած է:

Քաղաքական փորձանքներ, անիոտաւ փելի-կարծես հայուն ճակատագրէն, միշտ հետապնդած են խեղդելու նորարոգող ծիլը հայ մտաւորական զարգացումի: Տեսէք Ս. Սահակ և Մեսրոպ, Յագեկերտի մահէն վերջ պարսից աշխարհին խռովութեամբ, հետ առնելով աշակերտակիցները՝ կը ստիպուի դիմել տար աշխարհ. նոյն բախտն է նաև Միխիթարի որ հազիւ հաստատուած ի Մոթոն, կը ստիպուի ապաստանի Տոթերու քաղաքը ուր պիտի մնայ և զոր իրը խոռնարան լուսարձակ ճառագայթումի պիտի ընդգրկէ ամբողջ Հայաստան:

Ս. Ղազար փոքրիկ կղզեկին մէջ սկզբնատրութիւնը պիտի դնէ Միաբանութեան մը որ յետոյ երկու ճիւղի բաժնուած լոյս պիտի սփռեն հայուն:

Միխիթար երեսուն տարի ամբողջ վարժեցնել վերջ աշակերտները տգիտութեան փարատումի մեծ գործին, 1749ին գործը բոլորովին անոնց ձգած ինք զնաց աւետելու Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին, Սահակին, Մեսրոպին, վարդանայ քաջին թէ հայը պիտի քալէ իրենց հետքերուն վրայէն լուսաշաւիղ:

Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ուղղութեան հետևող, Միխիթար գիտէր թէ բարոյական և գիտութիւն զոյգ մը թեքեր են որոց առջև տեղի կու տան Ասպարէզ և Ապագան: Անոնց է միջոց, ազատ համարձակ: Այս երկու թեքերով միայն կրնան Անհատն ու Հայրենիք թռչիլ դէպ ազատ երջանիկ հորիզոններ:

Անոր համար ճիշտ թափեց որ վերնան իրաւարտեցութիւն, անմիաբանութիւն, կոփ, երկպառակութիւն, ազգատեցութիւն, անձկամտութիւն, ուրացութիւն, մատնիչութեան միջոցները չարախոյն, կենսազրաւ: Առոյգ և կայտառ արիւն ներարկել հայուն, ոտք հանել, որ սեղմած կարգերով, նպատակաշարժար կուռ շարժերով քալենք դէպ ի լոյս դէպ ի ապագայ:

Ս. Մեսրոպ կ'ըսէ պատմագիրը, թափանցիկ մտքովը իմացաւ թէ աւերիչ տրւեցութիւնը իր երկաթի և ծանր ձեռքը տարածելով բոլոր Հայաստանի վրայ այն նախանձնի աշխարհը վայրի բնակարան մը պիտի դարձնէր:

Միխիթար արծուաբիր աչքերով նոյն պէս տեսած էր ի մանկութենէ, և խորապէս համոզուած. ինչ ըրաւ ուրեմն:

Հայ լեզուն ինկած էր, ինկած, անճանաչելի դարձած ցեխերու մէջ, Ոսկեղարու հետեւալ օրէն իսկ. Ե. դարէն Ս. Սահակի Գիտտի երկրորդ օրէն իսկ, ծայր տուած էր մինչ ժիւ. դար, մինչև Միխիթար: Դարերու ընթացքին մէջ հոգեկու բազուկներ, զօրաւոր ձեռքեր աշխատած էին կեցնել զայն, արգիլել վայրահակ

անկումը, վերականգնել եթէ հնար է. ժԲ. դարը Արծաթի դարու անունին արժանացաւ: Սակայն Շնորհալիներու այդ շնորհունակ ճիգը կարող չեղաւ վայրէջ շարժումին վերելքի ուղղութիւն տալու:

Հայ լեզուն կ'իյնար, ցխերէն ալ վար: Գարշահոտ խառնուրդ մ'էր հայերէնի, արաբերէնի, յունարէնի, լատիներէնի, թաթարերէնի, պարսկերէնի, ֆրէնկերէնի և այլ մասնիկներու, թէ որ քիչ մ'ալ ճիգ ըրած ըլլային կը դառնար գուցէ հանրալեզու մը զոր կ'երազեն շատեր, և խեղճ դպրոցականները ստիպուած չէին ըլլար զամուրի չոր տախտակներու վրայ և սորվիլ ատուցմէ զատ զատ. քանի որ այդ դարու հայերէնը ամէն բան էր առանց որոշ բան մ'ըլլալու:

Մխիթար գործի կը սկսի. քերականութիւն և գրբեր կը շարադրէ, և կ'ունենանք գրաբարն ու աշխարհաբարը այսօրուան, ծաղկած, բարգաւաճ. ժամանակնիս չի ներեր աւելի ծանրանալ և երկայնաբանելը զեղծանիլ պիտի ըլլար ձեր ներդաստութենէն:

Ազգը վերականգնելու համար լեզուն չի բաւեր. Մխիթար փորձով տեսած էր Ս. Սահակայ և Մեսրոպայ ձեռնարկին մէջ, և հաստատ հիմքերու վրայ դնել ու զեց. պէտք էր անցեալը վերակենդանացնել, ցուցնել հայուն թէ «հին քաջ հայոց է մնացորդ». պէտք էր ուսումը երկրին և Ազգին՝ ահա փաղանգ մը անմահ հանձարներու Հ. Զամչեան, Հ. Խնճիճեան, Հ. Ալիշան, Հ. Գաթրճեան, Հ. Տաշեան ևայլն, որոնք կը յիշեցնեն կուռ փաղանգը Ս. Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներուն՝ թարգմանիչներուն:

Մխիթարայ և աշակերտներու աշխատութեան շատ բան կը պարտի մեր պատմութիւնը և զրականութիւնը:

Բայց լեզուն առանց գիտութեան և ապրելու միջոցներու չի բաւեր Ազգի մը կեանքի պահպանման. և Մխիթար ձեռքովը գծեց ամբողջ ընթացք մը ուսումնականութեան (թուարանութիւն, երկրաչափութիւն, աստղաբանութիւն, աստիարագի-

տութիւն, երաժշտականութիւն, մեքենականութիւն, բնագանցութիւն, քաղաքական ու բարոյական իմաստասիրութիւն և Աստուածաբանութիւն):

Որչափ ստոյգ է կ'ըսէ Հ. Զարբանէլեան թէ արեգական առաջին ելըը մեր երկրէն է, սակայն հարկ է խոստովանինք, այսօր արեւմտից լոյսին, քաղաքակրթութեան և ուսումնականութեան կարօտ ենք. և որչափ աւելի ըլլայ այդ կարօտութեան ծանօթութիւնը, այնչափ աւելի պիտի հաւատարմացնենք թէ անոր լոյսն ու ուսումնականութիւնն ըրած են մեր վրայ իրենց փրկարար ազդեցութիւնը: Մեծ վարպետներուն հետևող՝ չունէր անմիտ օտարատեցութիւնը, գիտէր թէ անոնք հաւասարապէս օգտուած էին Աթէնքէն և Ատիոքէն, իրենցը անապակ պահելով, իրենց գործին ծառայեցնելով:

Գեղեցիկ և օգտաւէտ միաւորութեան մը փրկարար Առաքելութեան պաշտօնը վրան առած էր Մխիթար, Հայոց ազգը Եւրոպայի մօտեցնել, ճանչցնել:

Մխիթարի աշակերտները նոյնը ծաւալեցին աշխարհի չորս հովերուն:

Մխիթարի հոգիին թափանցող անմահ առատաձեռն հայեր քսակնին բացին ու տուին որպէս զի քաղաքակրթութեան կենդրոնը, Ֆրանսա և Իտալիա, հիմնուին երկու բարձր գիտութեանց դպրոցներ, և հայուն աշխոյժ աշուկները բացուին, բացուի փայլուն իմացականութիւնը հայուն ~ Մուրա տեան վարժարանը՝ Փարիզ, Ռափայէլեան վարժարանը՝ Վենետիկ. և վերջը երկուքը Վենետիկ կեդրոնացած՝ Մուրատ-Ռափայէլ անուամբ, ԺԲ. ԺԹԴ դարերուն և մինչև այսօր տուին հայուն ամենէն հայրենասէրները, գիտնականները, կառավարական շրջանակի մէջ փայլող մեծ հայերը, նախարարութիւններու մէջ ամենէն երևելի պաշտօնեաները ևայլն ևայլն. քիչ մը հետաքրքրուեցէք և պիտի ապշիք այդ բազմութեան ցանկին առջև. դեռ այս օրս ալ ժողովուրդը հասկցնելու համար թէ մէկը ուսումնական է, բան գիտէ, «Վենետիկ կարդացեր է» կ'ըսէ ու կ'անցնի

